

Fülöp Dóra[✦]

Srebrenica vallási-etnikai elemzése a szlávok érkezésétől napjainkig Multikulturalizmus egy népirtás árnyékában

DOI 10.17047/HADTUD.2023.33.1.40

A kelet-boszniai település neve mára egybeforrt az 1995-ben, több mint 8000 muszlim férfi és fiú ellen elkövetett népirtás tényével. Az etnikai tisztogatásról, az ENSZ békefenntartóinak felelősségén keresztül a megbocsátás lélektanáig számtalan, a témához kapcsolódó publikáció született már a Jugoszlávia szétesését követő boszniai háború egyik legmeggrázóbb eseményéről. Jelen tanulmány célja a város demográfiai, politikai és vallás-etnikai elemzése, a történelmi háttér ismertetése és a település lehetőségeinek vizsgálata a bosznia-hercegovinai politikai struktúra figyelembevételével.

KULCSSZAVAK: Srebrenica, Bosznia-Hercegovina, Nyugat-Balkán, biztonságpolitika, vallás

A religious-ethnic analysis of Srebrenica from the arrival of the Slavs to the present day

Multiculturalism in the shadow of a genocide

The name of the city in Eastern Bosnia has become a synonym with the genocide committed against more than 8.000 muslims in 1995. From the ethnic cleaning, through the responsibility of the UN peacekeepers to the psychology of forgiveness countless studies have been published about one of the most shocking events of the Yugoslav war. In this paper the author presents demographic, political and religious-ethnic analysis of the city, historical background and examining the opportunities of the city taking the political structure of Bosnia and Herzegovina into account.

KEYWORDS: Srebrenica, Bosnia and Herzegovina, Western Balkans, security policy, religion

✦ Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, Radikalizmus és vallási szélsőségek szakirányú továbbképzési szakos hallgató – *University of Public Service, Faculty of Military Science and Officer Training, Specialised postgraduate training course for Radicalism and Religious Extremism, student.* E-mail: Fulop.Dora@uni-nke.hu; <https://orcid.org/0000-0002-5241-8199>

Bevezetés

Srebrenica megyei jogú város Republika Srpska (Boszniai Szerb Köztársaság)¹ területén, Bosznia-Hercegovina északkeleti részén, a Drina folyó középső folyásának kanyarulatában található. Ez a földrajzi adottság adja a város természeti szépségeinek és – a jelenleg többségében kihasználatlan – természeti erőforrásainak jelentős részét. Római kori térképeken a területet Argentarija-Srebreniscenek nevezték, innen származik a település mai neve is. A város körül közvetlenül elterülő fenyőerdők, számos gyógyvízi forrása, és kedvező klímája miatt Srebrenica régóta híres az egészségre gyakorolt pozitív hatásairól. Az érintetlen természet, a ritka növény- és állatvilág szerelmesei mellett az utóbbi években sokan látogatják a Drinára raftingolni induló turisták közül, illetve a Boszniai Szerb Köztársaság hivatásos vadászlai és azok vadászvendégei is.² Az elmúlt időszakban többször ellátogattam a városba, így a tanulmányban foglalt gondolataimat közvetlen benyomásaim, beszélgetéseim is alakították.

1. ábra.

Srebrenica földrajzi fekvése

(Forrás: <https://honvedelem.hu/hatter/biztonsagpolitika/husz-eve-tortent-a-srebrenicai-meszarlas.html>)

- 1 A boszniai háborút lezáró, 1995-ben aláírt Daytoni békeszerződés Bosznia-Hercegovinát két entitásra, a terület 51%-án elterülő Bosznia-Hercegovinai Föderációra, és a 49%-ot magába foglaló Boszniai Szerb Köztársaságra osztotta. Az egyes entitások vallásilag és etnikailag nem homogének.
- 2 Opština Srebrenica

Srebrenica a történelem során

A ma Srebrenicához tartozó terület rendkívül gazdag kulturális és történelmi örökséggel rendelkezik. A várost először 1352-ben dubrovniki források említik. A korábban illírek által lakott település nyersanyagokban (ólom, ezüst) igen gazdag, amely nagymértékben meghatározta történelme alakulását. A Sase bányában zajló érckitermelés története egészen a Kr. u. 3. századra nyúlik vissza, amikor Septimius Severus császár uralkodása idején (Kr. u. 222–235) a virágzó város (*Domavija*) körülbelül 30 000 lakossal rendelkezett, amivel az akkori Európa egyik legnagyobb települése volt. A szláv törzsek 6. századi érkezésével és a Római Birodalom összeomlásával *Domavija* ugyan elvesztette jelentőségét, a település védelmére épített erődítmények azonban megmaradtak.³ Közvetlenül a városközpont felett, a legmagasabb területen helyezkedik el a Srebrenik néven ismert középkori város. Srebrenik óvárosa a régió egyik legjobb elhelyezkedésű városa volt, amely a 12. században keletkezett, és régészeti kutatások többszöri átépítéséről tanúskodnak.⁴

A srebrenicai ferences kolostor és Szent Mária templom a 14. századból származik, majd 1688-ban az Oszmán Birodalom idején semmisült meg. A mai épület 1985-ben az eredeti alapokra épült fel.⁵

Az egykor Srebrenica település helyén működő Domavija ősi helyének közelében, a Drinától mintegy 15 km-re található a Szentháromság tiszteletére épült Sase Kolostor. A 14. századi kolostort a legenda szerint Uroš Nemanjić szerb és bizánci császár a bányákban dolgozó ortodox hitű munkások vallási szükségleteinek kielégítésére építtette. Bosznia oszmánok általi meghódítását követően a bányákat elhagyták, így a kolostor is hívő nélkül maradt. Szász bányászok a 19. században fedezték fel újra az építmény alapjait, új templomot emeltek rá, amelyet Szent Péter apostolnak ajánlottak.⁶

Srebrenica óvárosa – a mai városközponttól nem messze – az oszmán közigazgatás érkezésével a hadsereg és a logisztika szükségleteire épült. Bosznia 1463-as oszmán megszállását követően a város területén az oszmánok kadilukot⁷ alapítottak. Srebrenica a gyors fejlődésnek köszönhetően a 17. század elején kaszba⁸ rangot kapott. A kései 17. század hadászati kudarcai nagymértékben kihatottak Bosznia helyzetére, és végül az Oszmán Birodalom meggyengüléséhez vezettek. Magyarország felszabadítása és a karlócai békemegállapodás (1699. január 26.) megkötése után a mai Bosznia-Hercegovina területén található vilajet lett az Oszmán Birodalom legnyugatabbra fekvő tartománya.⁹ A berlini kongresszus 1878-ban végül az Osztrák–Magyar Monarchiának ítélte a területet, és ezzel megkezdődött az oszmánok kiűzése a régióból.

Az első világháború korai időszakában (1914–1915) Kelet-Bosznia az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia közötti háborús konfliktusok állandó színtere volt.

3 Opština Srebrenica

4 Bibanović – Grujić – Vujović 2018.

5 Turistička Organizacija Srebrenice

6 Opština Srebrenica

7 Kadiluk: az Oszmán Birodalom helyi közigazgatási egysége, amelyet egy-egy kadi (bíró) vezetett

8 Kaszba: stratégiailag és közigazgatásilag kiemelt jelentőségű, védett település

9 Tarján

A háborúk következtében kialakult bizonytalanság a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság időszakában (1918–1941) állandósult és a lakosság száma drasztikusan csökkent, ami a bányászat és a gyógyszeripar leállításához vezetett.¹⁰ A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság 1945-től ismét gazdasági növekedést hozott a régióknak. A természeti erőforrások kihasználásával (erdők, gyógyvizek, ólom-, cink-, arany-, ezüst- és bauxitércék) Srebrenica jelentős ipari központtá vált. Potočari településen megnyílt az akkumulátorgyár, és megkezdődött az ólom feldolgozása, az építőanyag-gyártás; míg Srebrenica településen textilgyár és építőipari vállalat működött. A Gruber-hőforrás kihasználásával az ipar mellett a turizmus is gyorsan fejlődött.¹¹ Az 1948 és 1991 közötti időszakban a népesség 62,5%-kal nőtt.¹²

Népesség

Srebrenica a boszniai háború kirobbanása előtt, egészen 1992-ig virágzó város volt. A lakosságban sem etnikai, sem társadalmi alapon nem volt érzékelhető a megosztottság, látható jelei legalábbis nem voltak. Ahogyan Jugoszlávia egész területén, a szocializmus itt is mindenkiben a biztonság és jólét hamis érzését keltette, amely különösen érezhető volt az akkoriban iparilag legfejlettebb városok közé tartozó Srebrenicában is. A mintegy 37 000 lakosnak csaknem egyharmada volt foglalkoztatott.¹³ A legtöbben a munkaképes korúak (15–65 év közötti) csoportjába tartoztak, amely a teljes népesség 65,28%-át tette ki. Az 1991/1992. évben a munkaképes korú lakosság 24%-a, körülbelül 8000 ember dolgozott, többségük a mezőgazdaságban és a bányászatban. A háztartások jelentős része (84,5%) foglalkozott fő-, vagy kiegészítő tevékenységként mezőgazdasággal. Srebrenica demográfiai képe 1992-től drámaian megváltozott, és a folyamatos elvándorlás miatt helyzetét nehéz pontosan megállapítani.¹⁴

Az 1991-es és 2013-as népszámlálás adatait összehasonlítva megállapítható, hogy Srebrenica az eltelt huszonegy év alatt 23 257 polgárát veszítette el, amelyből a hivatalos eredmények szerint 20 324 bosnyák nemzetiségű volt.

1. táblázat.

Srebrenica népszámlálási adatai 1991-ben és 2013-ban

Év	1991	2013
Bosnyák	27 572 (75,2%)	7 248 (54,1%)
Horvát	38 (0,1%)	16 (0,1%)
Szerb	8 315 (22,7%)	6 028 (45,0%)
Egyéb	741 (2,0%)	117 (0,9%)
Lakosság összesen	36 666	13 409

[Forrás: Bosznia-Hercegovina Statisztikai Ügynökségének adatai.
<http://www.statistika.ba/?show=12&id=20567#link1> (Letöltés időpontja: 2022.10.27.)]

10 Strategije razvoja opštine Srebrenica za period 2018–2022 godine

11 Strategije razvoja opštine Srebrenica za period 2018–2022 godine

12 Strategije razvoja opštine Srebrenica za period 2018–2022 godine

13 Sekulić 2018.

14 Strategije razvoja opštine Srebrenica za period 2014–2018.

A Boszniai Szerb Köztársaság Statisztikai Intézetének adatai szerint 2016-ra a lakosság további csökkenése volt tapasztalható (11 698), a munkavállalók száma 2000, míg 2017-es adatok 1786 fő munkanélkülit rögzítenek. A nettó átlagkereset 834 KM (konvertibilis márka)¹⁵, azaz körülbelül 423 EUR volt.

Infrastruktúra

A város távol fekszik a regionális és a fő nemzetközi közlekedési útvonalaktól. A település, illetve a közigazgatásilag hozzá tartozó környező területek egyes részei többségében jobban kapcsolódnak Szerbiához, mint Bosznia-Hercegovina más területeihez. A város központi buszpályaudvaráról naponta tíznél kevesebb busz indul a régió városaiba, helyi közösségi közlekedéssel Srebrenica nem rendelkezik, egyetlen helyi közlekedési eszköze a taxi. A helyi utak mindössze 28%-a (összesen 76,5 km) szilárd útburkolatú, a helyi úthálózat fejletlensége gazdaságfejlesztési szempontból is nagy terhet ró az önkormányzatra.¹⁶ A területen székhellyel rendelkező, kereskedelmi tevékenységet folytató vállalkozások közül kettő a Boszniai Szerb Köztársaság tulajdonában, míg egy a Potočari Emlékközpont Srebrenica önkormányzat tulajdona; három cég ellen csődeljárás folyik.¹⁷ A terület adottságait kihasználó ipari üzemek már vagy nem működnek, vagy termelésük csak minimális kapacitással zajlik. Az amúgy is alacsony kapacitás-kihasználtság mellett gyakoriak a nyersanyaghiány miatti leállások, az elavult berendezések, a működőtőke hiánya és a rossz gazdasági struktúra miatt az iparnak további nehézségekkel kell szembenéznie. Az állami vállalatok tulajdonviszonyának rendezetlensége a munkaerő magánszektorba történő orientációjához vezet, amely azonban minimális lehetőségeket kínál a helyi lakosság számára.¹⁸

Lakhatás

Annak ellenére, hogy az önkormányzatnak a háborút megelőző időszakban nem kellett ilyen típusú problémával szembenéznie, a lakhatási gondok megoldásában ma számos srebrenicai polgár szorul az állam/köztársaság/önkormányzat segítségére. A háború a demográfiai pusztítás mellett a lakásállomány részleges, vagy teljes megsemmisülésével gyökeresen megváltoztatta a lakásszektor helyzetét Srebrenica és a környező települések területén. Bár a lakások jelentős része a háború előtti tulajdonjoggal összhangban visszakerült a lakosság birtokába, az ingatlanok jelentős hányada lakhatatlanná vált, illetve a munkanélküliség okozta pénzügyi problémák miatt nem volt fenntartható a polgárok számára.¹⁹

---

15 Strategije razvoja opštine Srebrenica za period 2018–2022 godine

16 Strategije razvoja opštine Srebrenica za period 2018–2022 godine 27.

17 U. o.

18 Opština Srebrenica

19 Strategije razvoja opštine Srebrenica za period 2018–2022 godine 54.

2. ábra.
Srebrenica központjának látképe
(A szerző felvétele, 2022. március)

Oktatás

Srebrenicában jelenleg két általános iskola, egy középiskola és az Istočno Sarajevo Egyetem²⁰ jogi kara működik. Mivel más felsőoktatási intézmény nem elérhető, a továbbtanulni szándékozó érettségizettek nagy része Banja Lukában (Republika Srpska), a Tuzlai Egyetemen (Bosznia-Hercegovinai Föderáció), illetve Bosznia-Hercegovina, Szerbia és Montenegró egyéb intézményeiben folytatja tanulmányait. Srebrenica önkormányzata annak érdekében, hogy a fiatalokat az otthonmaradásra ösztönözze, az állami karokon tanuló hallgatókat ösztöndíjjal támogatja.²¹ A helyi iskolák tanulói létszámának 75%-a bosnyák diák, akik hitoktatásban is részesülnek. A különböző nemzetiségű fiatalok iskolába járnak, hitéleti nevelésüket a család, illetve az egyház látja el. Míg a szerb nemzetiségű diákok jellemzően Banja Lukában, vagy Szerbiában tanulnak tovább, a bosnyák fiatalok a közeli Tuzlában, vagy Szarajevóban folytatják tanulmányaikat.

Vallási és etnikai viszonyok

1992 előtt a lakosság vallási-etnikai összetételéről ritkán esett szó Bosznia-Hercegovinában. A szarajevói ostromot, majd az 1995 júliusában a srebrenicai mészárlást követően azonban a különböző tanulmányok jelentős hangsúlyt fektetnek egyes területek vallási-etnikai elemzésére a régióban. Annak ellenére, hogy a lakosság nagy része

20 Istočno Sarajevo (Kelet-Szarajevó): a főváros Bosznia-Hercegovinai Föderáción kívül eső, a Republika Srpska entitás területén található, főleg szerbek lakta városrész

21 Opština Srebrenica – Obrazovne i kulturne ustanove

jelenleg sem fordít különösebb figyelmet a vallási különbségekre, figyelembe véve a múltat, a város biztonsági környezetének vizsgálata során elengedhetetlen a helyi vallások, illetve a polgárok identitásának részletesebb megismerése.

Bosznia-Hercegovina iszlám kultúrával való kapcsolata valószínűleg a 10. századig, az izmaeliták megjelenéséig nyúlik vissza, majd a 12. században a kálizok alapítottak városokat a területen. Az oszmánok 1463-as érkezését az iszlám fokozatos terjedése követte. A bosnyák nemesek és földbirtokosok nem osztoztak a horvátok katolikus egyház iránti hűségében, tagjai voltak azonban a manicheista²² egyháznak, amelyre a bogumilok/patarénusok eretneksége is visszavezethető.²³ Az Oszmán Birodalom előnyöket kínált hívóinek, ezért a területen az iszlám hit és kultúra kezdett dominálni. A nem muszlim populáció elszigetelődött a kulturális és politikai élettől, ezért egyre többen döntöttek úgy, hogy felveszik az iszlám hitet. A vallás döntő tényező volt a társadalom átalakulásában: a középosztálybeli lakosság iskolai végzettséggel és szilárd etnikai meggyőződéssel rendelkezett, az ima pedig a test és a lélek tisztaságát követelte meg.

A bosznia-hercegovinai kulturális életet a 15–16. századig uralták a tradicionális oszmán gyökerek. Míg a szomszédos Dalmáciát a nyugati humanizmus érintette meg, a bosnyák területen a vallás és a misztikum töltött be központi szerepet. Mindazonáltal a boszniai muszlimok kulturális profilja, művészeti és történelmi fejlődésük egyaránt az oszmán hatásra vezethető vissza. Annak ellenére, hogy a nyugati értelemben vett felsőoktatás nem létezett, a teológiai szemináriumok és a medreszék²⁴ széleskörű oktatást biztosítottak a polgárok számára, illetve a mai napig jellegzetes kézművesség is akkoriban kezdett terjedni.

Összességében elmondhatjuk, hogy az iszlám fő tényezője volt a boszniai muszlimok identitásának és intellektualitásának kialakításában, ők azonban elfogadták a liberális, hanafi irányzatot, amely nagy teret enged a szabad értelmezésnek.²⁵

Srebrenicában az iszlám közösség (Medlis IZ Srebrenica) mellett a pravoszláv és a katolikus egyház is jelen van. Nyelvük szinte azonos, amely a jugoszláv háborút megelőzően szerb-horvátként volt ismert, majd az elmúlt évtizedekben hivatalosan elvált egymástól, később pedig önálló ágként megjelent a bosnyák nyelv. A szerbek többségében keleti-ortodox keresztények, a horvátok római katolikusok, míg a bosnyákság továbbra is az európai iszlámot képviseli.²⁶

A boszniai háború 1992-es eszkalálódását követően Bosznia-Hercegovina több területén megsokasodtak a vallási ellentétek, az etnikai tisztogatások. Ezek egyik kirívó példája a mai napig nemzetközi vitákat kiváltó 1995-ös srebrenicai mészárlás, amelynek során szerb szélsőségesek több, mint 8000 muszlim férfit és fiút öltek meg pár nap leforgása alatt. Annak ellenére, hogy a boszniai háborút nem vallási hittételek

22 A párthus származású, Dél-Babilóniában született Mani (iráni, arab, szír Mání, gör. Manész, Manikhaosz, lat. Manes, Manichaeus) (216–276) a gnózis történetének legsikeresebb, szigorú dualista teológiájú, hierarchikusan megszervezett egyházát alapította meg

23 Balić, 1997.

24 A medresze a középkori iszlám világra jellemző iskolarendszer. A diákok a Korán ismeretén és értelmezésén túl vallásjogot, állam- és jogtudományt, közigazgatást, továbbá orvoslást, matematikát, fizikát, csillagászatot, filozófiát, irodalmat és művészeteket tanultak

25 Balić, 1997.

26 Perica 2014.

motiválták, a vallás az etnikai csoportok meghatározásának elsődleges tényezőjévé vált. Ennek egyik oka, hogy a politikai cél a csoportok etnikai szeparatizmusát követte meg, amelyet a régióban leginkább a vallás eszközeivel lehet meghatározni. A másik szempont, hogy a vallási retorika és a vallási szimbólumok használata a háború nyilvános támogatására, illetve annak – vélt – igazolására jogosította fel a szerb szélsőségeket, illetve az arra adott szintén szélsőséges bosnyák reakciót.²⁷

A szerb ideológia ilyen jellegű „felhasználása” egészen Kosovo Polje (Rigómező) elvesztéséig nyúlik vissza, amelyet a szerb nemzet mai napig meghatározó történelmi és szellemi eseményként ábrázol. A oszmánok előrenyomulása ellen felvonuló szerb erők vezette keresztény szövetségesek hadjáratát az oszmán sereg visszaverte, majd 1389-ben Rigómezőnél megsemmisítő csapást mért a szerbekre.²⁸ A legenda szerint I. Szent Lázár szerb cár vezért a csata előestéjén angyal látogatta meg, a látomás pedig döntésre kényszerítette. Azzal, hogy Lázár fejedelem a csata elvesztésével járó mártírhalált és a mennyei királyságot választotta a földi királysággal szemben, Szerbia védelmezőjévé vált.²⁹ Lázár hőstette és a csata körülményei köré különböző mítoszok szövődtek, amelyek szerepet játszottak abban, hogy a szerbek elkerülték az iszlám meghonosodását.³⁰ A legenda mára olyannyira az identitás részévé vált, hogy Koszovó 105 ország általi elismerése ellenére a szerb nép számára nyilvánvalóak a terület visszaszerzésére irányuló politikai, vagy akár katonai törekvések.³¹

A Josip Broz Tito vezette Jugoszlávia 1960 és 1980 között fokozatosan liberalizálódott, amely megfelelő körülményeket teremtett a nyilvános szereplésnek és a tömegek megszólításának. A térség három nagy vallásának elitjében már akkoriban előfordultak szélsőségesebb hangok, amelyeket a társadalom és a hatalom is jobban tolerált a világi nacionalizmusnál.³² A szocializmus során intézményesített vallásellenesség a bipoláris világ megszűnésével demokratizálódó Európa számára többé nem volt szükségszerű, így a vallási közösségek új perspektívát jelentettek a társadalom számára.

Slobodan Milošević 1989. június 28-án, a rigómezei csata emlékére több, mint egymillió résztvevő előtt, Rigómezőn tartott beszédében Szerbiát úgy említette, mint „a bástya, amely megvédte az európai kultúrát, vallást és az európai társadalmat”.³³ Bár ezt külön nem említette, nyilvánvaló, hogy beszéde arra utal, Szerbia Európa utolsó bástyája a muszlimokkal szemben. A kormányzat, a haderő és a vallás kapcsolata az 1992-ben történt tragédia felé közeledve egyre hangsúlyosabbá vált a régió etnikumai számára. A vallásra történő hivatkozások mind az egyházi, mind a katonai vezetők részéről egyre meghatározóbbá váltak Jugoszlávia tagországjaiban. Annak ellenére, hogy mindennaposá vált a vallási jelképek viselése, illetve a különböző vallási szertartások megtartása, a boszniai szerb hadseregben harcoló egyenruhások többsége nem állt komolyabb kapcsolatban a pravoszláv egyházal. A vallási szimbolikával

27 Herzfeld 2007.

28 Hetzmann

29 Kovács 2011, 1.

30 A koszovói herceg féltékenysége vezetett az első rigómezei vereséghez

31 Személyes interjú, Belgrád, 2022. október (Az interjú alánya neve elhallgatását kérte.)

32 Perica 2014.

33 The Gazimestan Speech

átítatott rituálék és a vallási retorika azonban olyannyira elmélyítették a háború és a vallás kapcsolatát, hogy tudatos használatuk végül a horvát, a szerb, illetve a bosnyák csapatok mozgósításának jelentős eszközévé vált.

A háború kitörését követően a három nemzetiség politikai elitje előszeretettel hivatkozott a háború vallási hátterére, amivel a posztszocialista hatalmi törekvéseket és a privatizációt is könnyebb volt leplezni. Idővel a vallás hazafias és a nemzetiségi ideológiák jelképévé vált. A délszláv válság sajátossága volt a külföldi harcosok bevonása is: közel-keleti mudzsahidok (olyan muszlimok, akik a hitükért, a muszlim közösségért harcolnak) csatlakoztak túlnyomórészt a bosnyák hadsereghez, akik különleges műveleteket hajtottak végre; két orosz önkéntes egység harcolt a szerb ortodoxok oldalán, a horvátok pedig diplomáciai és humanitárius támogatást kaptak a Vatikántól, valamint nyugati országokból érkező fegyveres csoportok segítségével élvezték a honvédő háború során.³⁴

A vallási szimbólumok jelentősége széles skálán megmutatkozott. A műemlékek és szakrális épületek megsemmisítése, illetve azok újjáépítése mindhárom nemzetiség életében meghatározóvá vált. Becslések szerint Bosznia-Hercegovina területén körülbelül 1000 mecset, 340 ortodox, és 450 katolikus templom, illetve kolostor semmisült meg. A dzsámik 92%-a, a szerbek által ellenőrzött területek – így Srebrenicában is – mecsetjeinek 100%-a pusztult el, vagy sérült meg súlyosan. A vallási épületek újjáépítése Daytoni egyezményt követően is viták kítörési pontjává, esetenként erőszakos összecsapások helyszínévé vált,³⁵ amelynek célja elsősorban az ellenséges politikai/etnikai erők demoralizálása volt.

A Srebrenicában, illetve a környező településeken lefolytatott beszélgetéseim során szerzett tapasztalataim szerint a vallási retorikában felfelé ívelő nacionalista spirál mára enyhült, azonban nem tűnt el teljesen a háború óta. Úgy tűnik, a háborús generáció kevésbé tud elszakadni a szélsőséges ideológiáktól, mint a fiatalabb korosztály. Félő, hogy a megbékélés hiányának következményeként a régióban maradó kevés fiatal ideológiai nevelése tovább örökíti az etnikai szembenállást.³⁶ Szerb beszélgetőpartnereim 2022 augusztusában a Boszniai Szerb Köztársaságban, majd 2022 októberében Belgrádban is kiemelték, hogy a szerb nemzet továbbra is testvérnépként tekint a bosznia-hercegovinai muszlimokra, ugyanakkor felhívja a figyelmet az elsősorban Szaúd-Arábiából bevándorló konzervatív szunnitákra, az Európába a Balkánon keresztül beszivárgó szalafita és vahhábita mozgalmak képviselőire, akik a boszniai muszlim lakosságon keresztül potenciális veszélyt jelenthetnek a társadalomra.³⁷

Az iszlám harcosok aktivitása Bosznia politikájának 1990-es évek eleje óta elválaszthatatlan része, a kifejezések azonban gyakran változtak: *vahabizmus*, *szalafizmus*, *neo-kadzsirizmus*, *takfirizmus*. A háború befejezése és az el-Mudahid egység leszerelése

34 Can 9.

35 Herzfeld 2007, 112.

36 Személyes interjúk Srebrenicában és környékén, 2022. március (Az interjú alanyai nevük elhallgatását kérték.)

37 Személyes interjú Nikolaj Jović szerb apáttal; Paprača, Bosznia-Hercegovina, 2022. március.

Személyes interjúk Banja Lukában 2022. augusztusban és Belgrádban, 2022. októberben (Az interjú alanyai nevük elhallgatását kérték.)

után a különböző országok iszlám közösségei továbbra is finanszírozták az iszlám hitéleti tevékenységet az országban (Pl.: az Active Islamic Youth, illetve vallási folyóiratok terjesztése). Több iszlám szervezet megtelepedett, majd jótékonyági szervezeteket, szektákat hozott létre az országban. A 2000-es évek közepére új neosalafi közösségek alakultak, amelyek új szervezeti struktúra mentén kezdtek működni. A 2001. utáni változás fokozatosan bevezette az iszlám ifjúsági aktivizmus és a háborús cselekmények közötti szükségszerű kapcsolatot. A vahabita közösségekkel szembeni gyanú következtében a korábbi közösségek kisebb egyesületeket, csoportokat alapítottak, amelyek elvonultan működtek. Abban az időben több – később ismertté váló – település független szalafi közösségként indult. Így volt ez például Gornja Maoča esetében is, amelyet mai napig a legszélsőségesebb bosnyák falunak tartanak, és korábban több lakóját tartóztatták le egy nagyszabású rendőrségi akció során. A közösségekben olyan tagok is megjelentek, akik szaúd-arábiai tanulmányaik után visszatértek Bosznia-Hercegovinába. Az új neosalafita vezetés két kiemelkedő alakja a bosnyák Jusuf Barčić (Medinai Egyetem) és Nusret Imamović nyílt lázadást indított a boszniai iszlám rend ellen. Ők elutasították a demokráciát, nyíltan dzsihadista oldalakon tettek közzé nyilatkozatokat, kampányokat vezettek a helyi iszlám rend ellen, illetve dzsámik elfoglalására tettek kísérletet Mostarban, Konjicban, és Kalesijában. A neosalafita fegyveresek egy csoportja elhagyta az országot és konfliktusövezetekben harcolt az iszlámért. Az erősödő szélsőségesség következményeként a lakosság hevesen ellenezte a vahabita közösségek létezését, és a helyi iszlám laikus hívek segítségével ellen állt a lázadóknak. Ennek ellenére 2013-ra legalább egy tucat olyan szegregált konzervatív csoport létezett, amely kívül helyezte magát a boszniai iszlám rendszeren. Amikor a boszniai neosalafita radikalizációról beszélünk, érdemes megvizsgálni a 2009 és 2015 közötti időszakot. Az említett időszakban több, a boszniai iszlám közösség által elutasított radikális prédikátor épített neosalafita hálózatokat és džematokat, amelyek más neosalafita közösségekhez kapcsolódtak Ausztriában, és kifejezetten antidemokratikus álláspontot közvetítettek. A szíriai háború végül véget vetett a párhuzamos szalafi közösségek működésének: több tucatnyian távoztak Szíriába családjukkal, Jusuf Barčić (Kalesija) autóbalesetben életét vesztette, Nusret Imamovićot (Gornja Maoča) pedig letartóztatták (később ő is Szíriába költözött). Az utolsó meghatározó vezetőt, Bilal Bosnićot hét évre ítélték, mert harcosokat toborzott Szíriába. 2014-ben szakadás történt az Iszlám Állam és az al-Nuszra között, majd a szalafi belharcok és a balkáni muszlimok elleni nyílt fenyegetés (2015) végleg szétszakította a közösségeket.³⁸

Annak ellenére, hogy a Bosznia-Hercegovina területén tapasztalható etnikai ellentétek elsősorban nem vallási eredetűek, a ritkán előforduló konfliktusok nagy része gyakran a különböző nemzetiségek vallási ünnepeivel hozható összefüggésbe, amely ideális alapot biztosít a nacionalista retorika számára. Az alábbiakban az elmúlt években Srebrenicában előforduló atrocitások közül idézek fel néhányat:

- 2015. július: Aleksandar Vučić szerb elnök részt vett a srebrenicai népirtás emléknapján Potočariban, ahol az áldozatok hozzátartozói és helyi bosnyákok

38 Hesová, 2021

- kövekkel dobálták meg. Milorad Dodik, a Boszniai Szerb Köztársaság elnöke kijelentette, hogy a szerb miniszterelnök elleni támadás a szerb nép elleni támadás volt.³⁹
- 2016. január 31.: A srebrenicai „Prva” általános iskola muszlim tanulói Tuzla kanton (Bosznia-Hercegovinai Föderáció) tanterve szerint tanulnak, bosnyák nyelven. A félév során a tanulók nem kapták meg bizonyítványukat, amit a szülők a bosnyák nyelv kizorításaként értelmeztek.⁴⁰
  - 2020. január 6.: Az ortodox karácsony előestéjén nacionalista dalokat játszó konvoj haladt át Srebrenicán és a Potočari Emlékközpont melletti úton. A felvételen látható, hogy a gépkocsikra szerb zászlókat rögzítettek.⁴¹
  - 2020. január 28.: Az ortodox Szent Száva ünnepén a helyi általános iskola szerb diákjai „Csetnik testvérek” üzenettel posztoltak fényképet magukról a közösségi médiában.⁴²
  - 2022. július 13.: A Boszniai Szerb Köztársaság rendőrsége megakadályozta, hogy a srebrenicai népiirtás áldozatainak családtagjai virágot helyezzenek el a Kravica Mezőgazdasági Szövetkezet épülete előtt. Ez az a hely, ahol szerb szélsőségesek hivatalos adatok szerint 1995. július 13-án és 14-én több, mint 1300 bosnyák foglyot öltek meg.⁴³
  - 2022. október: a srebrenicai Crkva Pokrova Presvete Bogorodice templom keresztelési ünnepségének alkalmából a pravoszláv egyház litániát tartott a város utcáin és a Szerb Ortodox Egyház papja szenteltvízzel áldotta meg a vezető bosnyák (muszlim) párt (SDA – Stranka Demokratske Akcije) székházát. A helyi bosnyák közösség szerint vallási támadás érte őket.⁴⁴

Damir ef. Peštalić, a Srebrenicai Iszlám Közösség (Medliš Islamske Zajednice Srebrenica) főimámja 2003-ban érkezett Srebrenicába. Személyes találkozáskor alkalmával⁴⁵ kiemelte, hogy munkáját a „nulla alól” kellett indítania a városban, hiszen a népiirtást túlélő bosnyák közösségnek vissza kellett térnie abba a városba, ahol szeretteit elveszítette, meg kellett küzdenie a jogaiért, a tőle elvett vagyonért, fel kellett építenie egy új életet. Azzal, hogy a daytoni egyezmény a szerb entitáshoz csatolta Srebrenicát, a bosnyákság kezdetektől nehézségekkel néz szembe. Az elnyomás jelen van a közigazgatásban, az iskolákban, a választásokon, vagy akár a (bosnyák és szerb) nyelvhasználati jogokban is. Srebrenica a népiirtás szimbólumává és egyfajta „vörös vonallá” vált a bosnyákság számára, amit a politikai elit is periférián kezel. Bár néhány család már visszatért a városba, jelenleg nincsenek meg a feltételei a biztos jövő tervezésének.

39 RTRS Vijesti: Napad na Vučica u Srebrenici

40 Salimović

41 Klix.ba: Provokacije u Srebrenici i Bratuncu na Badnje večē, kolona vozila prošla i kroz Potočare

42 Katana

43 Slobodnaevropa.org: Policija spriječila ulazak porodicama rtava genocida na mjesto stradanja u Kravicama)

44 Jamaković

45 Személyes interjú Damir ef. Peštalić srebrenicai főimámmal, Srebrenica, 2022. március

Választási rendszer

A választási törvények nem kedveznek a srebrenicai bosnyákoknak. Míg korábban a választópolgárok születési hely szerint adhatták le szavazataikat, egy törvény módosítást követően jelenleg a helyhatósági választásokon történő részvétel lakóhelyhez kötött, amelyet a hivatalos dokumentumokat kiállító hatóságok bevonásával ellenőriznek. A Republika Srpska belügyminisztériumának adatai szerint a választások közeledtével jelentősen megnő azok száma, akik a Bosznia-Hercegovinai Föderáció területéről folyamodnak srebrenicai személyes okmányokért. Állításuk szerint ennek az az oka, hogy a bosnyák egyesületek és pártok így akarják megakadályozni a szerb jelöltek győzelmét a választásokon. Többször felhívták a figyelmet arra, hogy valótlan adatok közlésével megsértik a lakóhelyre vonatkozó törvényt, amiért a hatóság pénzbírságot szabhat ki.⁴⁶ Damir ef. Peštalić főimám ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy a Szerbiával közvetlenül határos település választásain rendszerint olyan szerbiai állampolgárok is részt vesznek, akik korábban soha nem jártak Srebrenicában, lakóhelyüket csak politikai okokból jegyeztették be a városban.⁴⁷

Sonja Biserko, a szerbiai Helsinki Bizottság elnöke 2012-ben arra hívta fel a figyelmet, hogy a Republika Srpska a választások korlátozásával az entitás jelenlegi demográfiai struktúráját szeretné fenntartani, vagyis meg akarja akadályozni a bosnyákok visszatérését a településre.⁴⁸

Politikai helyzet

A város jelenlegi polgármestere Mladen Grujičić szerb politikus, aki – bár korábban függetlenként indult – a Milorad Dodik vezette SNSD (Savez Nezavisnih Socijaldemokrata – Független Szociáldemokraták Szövetsége) párt tagja, a srebrenicai népiértés tagadója. Grujičić 2016. november 8-án a szavazatok 54,38%-ával győzte le az 1995-ös népiértést túlélő bosnyák riválisát, Čamil Durakovićot,⁴⁹ és ezzel a városnak tizenhét év után először lett szerb polgármestere.⁵⁰ A bosnyák közösség szerint a demográfiai kép azóta fokozatosan romlik, a revitalizációs lendület pedig érezhetően alábbhagyott. Mivel a vallási ünnepek általában nem telnek el sértések és atrocitások nélkül, látható, hogy a kilencvenes évek ideológiája még nem tűnt el teljesen a társadalomból. Különösen szembe-tűnő ez az elmúlt években, mióta a srebrenicai muszlimoknak nemcsak a szerb entitás akadályai, hanem a szerb városvezetés általi elnyomással is szembesülniük kell.⁵¹

Megrekedt a háborúval való szembenézés

Valentin Inzko, a nemzetközi közösség leköszönő boszniai főképviselője 2021. július 23-án bejelentette, hogy utolsó intézkedései egyikeként törvényen kívül helyezi

46 Maksimović

47 Személyes interjú Damir ef. Peštalić srebrenicai főimámmal, Srebrenica, 2022. március

48 Maksimović

49 Izbori.ba: Választási adatok

50 Popović 2016

51 PreporodInfo: Srebrenica je crvena linija ispod koje Bošnjaci ne smiju ići

3. ábra.

Béke emlékmű Srebrenica központjában

(A szerző felvétele, 2022. március)

a népirtás és más emberiség elleni bűncselekmények tagadását és a háborús bűnösök dicsőítését. A kiadott kötelező érvényű rendelkezés értelmében a jövőben akár börtönbüntetéssel is sújtható az az elkövető, aki megpróbálja igazolni a népirtás bűntettét, vagy nyilvánosan tagadja, lekicsinyli, illetve jóváhagyja azt.⁵² A főképviselő kiemelte, hogy rendelkezései nem általános érvényűek és nem alkalmazhatók kollektív módon, azaz kizárólag az egyéni felelősséget vizsgálhatják olyan háborús vagy emberiség elleni ügyekben, amelyet a hágai Nemzetközi Törvényszék, vagy valamely boszniai bíróság már megerősített. A Boszniai Szerb Köztársaság az intézkedésre reagálva bejelentette, hogy kilép a daytoni egyezményből.

A népirtás elismerésének legnagyobb akadálya valószínűleg az a populista politika, amellyel Szerbia és a Boszniai Szerb Köztársaság vezetése sikeresen manipulálja a lakosságot. Állításuk szerint ugyanis a Nemzetközi Bíróság és a hágai Nemzetközi Törvényszék srebrenicai népirtással kapcsolatos ítéletei az egész szerb nemzetet népirtónak nyilvánítják.⁵³ A média sajátos kommunikációja miatt az elmúlt években a hágai Nemzetközi Törvényszék és a Nemzetközi Bíróság egyre hiteltelenebbé vált a szerb lakosság szemében. Az állandóan visszatérő narratíva szerint ugyanis az intézmények azok parancsára dolgoznak, akik népirtóvá akarják nyilvánítani a szerb népet. Az általános bizalmatlanságot egyes bosnyák politikusok kijelentései is erősítik. Az egyik ilyen, komoly politikai indulatokat kiváltó esemény Bakir Izetbegović, az SDA (Demokratikus Akciópárt) vezetőjének kijelentése volt, miszerint „inkább meghalok, minthogy népirtók uralják a Boszniai Szerb Köztársaságot”.⁵⁴ Annak ellenére, hogy Izetbegović később elnézést kért a nyilatkozatáért, kijelentése Milorad Dodik, a Boszniai Szerb Köztársaság elnökének narratíváját igazolta.

52 OHR: High Representative Valentin Inzko introduced today amendment to the BH Criminal Code

53 Karabeg

54 U. o.

Független szakértői bizottság a Szerb Köztársaságban

A Boszniai Szerb Köztársaság kormánya által, az 1992–1995 közötti időszakban a srebrenicai régióban élő népek szenvedésének vizsgálatára létrehozott Független Nemzetközi Bizottság szerint Srebrenicában nem történt népirtás. Gideon Grejf, a bizottság elnöke 2021 augusztusában Belgrádban bejelentette, hogy a tíztagú, független szakértőkből álló bizottság elismeri azt a tényt, hogy történtek gyilkosságok, ezek azonban elsősorban hadifoglyokra korlátozódtak. A Független Nemzetközi Bizottság állásfoglalása szerint a hágai Nemzetközi Törvényszék által használt „népirtás” definíció nem állja meg a helyét, és a jövőbeni konfliktusok, genocídiumok megelőzése érdekében fontos, hogy a bűncselekmény meghatározása ne torzuljon el.⁵⁵

Az ENSZ definíciója szerint a népirtást, illetve az ahhoz kapcsolódó cselekmények bármelyikét valamely nemzeti, népi, faji, vagy vallási csoport teljes, vagy részleges megsemmisítésének szándéka vezérli. Az Egyesült Nemzetek Szervezete 1948-ban fogadta el a népirtás büntetvényének megelőzéséről és büntetéséről szóló egyezményt, amelyben az aláíró nemzetek „megelőzendő és büntetendő” nemzetközi büntettként határozzák meg a népirtást.⁵⁶ A bizottság kiemeli, hogy a népirtás definíciója a holokauszt kapcsán keletkezett, majd megalkotását követően visszamenőleg rendelték bizonyos eseményekhez, így például az amerikai indiánok kitelepítéséhez, vagy a szerbek ellen elkövetett népirtáshoz a Független Horvát Állam idején. A kifejezés minden esetben szándékos kiirtási folyamatokhoz kapcsolódik, ilyen értelemben ez önmagában nem érvényesíthető egyes elkövetőkre, vagy csoportokra. A jelentés kitér arra, hogy Naser Orić (egykori bosnyák katonatiszt, akit 2006-ban elítélt, majd 2008-ban felmentett a Nemzetközi Törvényszék) csapatai háborús bűnöket követtek el a szerb lakosság ellen, így az ENSZ felügyelete alatt álló enklávé szerbek általi elfoglalása kizárólag katonai szükségszerűségeken alapult, amelynek célja Srebrenica Žepától történő teljes fizikai elkülönítése volt. Az ENSZ által elfogadott, népirtásról szóló egyezmény szövege szerint a genocídium csak a tömeges eseményekre vonatkozhat, amely a célcsoport egészét érinti. Az egyezmény 2. cikkében foglalt feltétel nem teljesül, hiszen a Srebrenicában elhunyt civilek és az elesett katonák száma nem tudta befolyásolni a teljes muszlim lakosság arányát Bosznia-Hercegovinában. A jelentés kitér arra is, hogy jogi szempontból fontos különbséget tenni a Srebrenica ellen intézett katonai támadás és a műveletet követő tömeggyilkosságok között, amelyek „szörnyű következményei” annak, ha valaki nem hajlandó megadni magát. A bizottság ezért úgy ítéli meg, hogy az összes tényre tekintettel a népirtás kifejezés nem köthető a srebrenicai eseményekhez és konkrét lépéseket vár el a nemzetközi közösségtől, a nemzetközi szervezetektől, illetve a konfliktusban résztvevő felek képviselőitől.⁵⁷

55 Danas

56 Holokauszt Enciklopédia: Mi a genocídium (népirtás)?

57 Concluding Report of the Independent International Commission of Inquiry on Suffering of All People in the Srebrenica Region Between 1992 and 1995 – Chapter XI. General Conclusion

Összegzés

A háború utáni időszakban az etnikai pártok a vallással és a mítoszokkal legitimálták saját tetteiket. A politikai és az egyházi vezetők a mai napig gyakran csak a saját nemzetiségük áldozatairól emlékeznek meg, hősként ünnepelnek eseteket még olyan háborús bűnösök esetében is, akiket a Nemzetközi Törvényszék elítélt. Mindhárom etnikum nemzeti identitásába ültette a mártírmítoszt, így nehezítve az őszinte szembenézést az igazsággal. A vallási szervezeteket nemzeti intézményekké emelték, az egyházi személyek gyakran állami fizetést kapnak, miközben újonnan épülő vallási épületek méretben rivalizálnak egymással.

Srebrenica négyéves fejlesztési stratégiája leszögezi, hogy a kedvező földrajzi fekvés, a természeti erőforrások, az éghajlati viszonyok, a mezőgazdasági termelés számtalan potenciált rejt, ugyanakkor megemlíti, hogy a területrendezési dokumentáció hiánya, a népesség kedvezőtlen életkori sajátosságai és az elhanyagolt, szennyezett terület nem teszik lehetővé a lehetőségek kihasználását.⁵⁸ A munkanélküliség, a gazdaságélénkítő tevékenységek megtorpanása egyre több fiatalot készített arra, hogy Nyugat-Európában keressen munkát. Míg a szerb közösség számára Szerbia közelsége jelenthet némi perspektívát, a helyi bosnyákok rendszerszerű kizorításával muszlim fiatalok egyre kevesebben térnek vissza a városba. A visszatérők közül többen azt mondják, a srebrenicai szolgáltatások még a tizenöt évvel ezelőtti állapothoz képest is fokozatosan romlanak. A településen nincs pékség, hentes, hotel, vagy bármi más, ami a városi élethez szükséges lenne, a környékbeli ingázók délutáni hazatéréseivel az utcák teljesen kiürülnek. Radomirka Savić és Hariz Alić⁵⁹ vegyes házasságban élő srebrenicai fiatalok a folyamatos nehézségek ellenére úgy döntöttek, nem költöznek másik városba. A munkanélküliség okozta problémák után 2018-ban nyitották meg saját éttermüket, ami egyedülként üzemel a városban. A hitelből és különböző kölcsönökből létrehozott vállalkozás a srebrenicai mészárlás emléknapja körüli napokban megtelik vendégekkel, ahogyan Ramazán⁶⁰ idején is jelentős mennyiségű megrendelést teljesítenek. 2022. márciusi látogatásom során azonban a városban kilátástalanságot tapasztaltam, amit a pandémia miatti lezárások valószínűleg még jobban elmélyítettek. Az elhanyagolt, üres üzlethelyiségben ottjártamkor a kávé mellett semmi nem volt kapható, a vállalkozás szemmel láthatóan alig működőképes.

A föderáció és a Boszniai Szerb Köztársaság politikai ellenfeleinek érdekütközései háttérbe szorítják a régió stabilizációs és felzárkóztatási törekvéseit, a megélhetéssért folytatott küzdelem így kevésbé teszi lehetővé a múlttal történő szembenézést, a megbékélést. Damir ef. Peštalić főimám kérdésekre elmondta, hogy ma 315 olyan bosnyák diák él a településen, aki hazatérők gyermekeként született. Ők nem élnek félelemben, vannak szerb barátaik és közösen is szerveznek programokat, ami egyébként Bosznia-szerte természetesnek tekinthető. Mindenkinek az az érdeke,

58 Strategije razvoja opštine Srebrenica za period 2018 – 2022. godine

59 Stevanović: Bosna i Hercegovina i Srebrenica

60 Ramazán (a Ramadán bosznia-hercegovinai megfelelője): az iszlám holdnaptár 9. hónapja, amely alatt a muszlim hívók napkeltétől napnyugtáig böjtölnek.

hogy Srebrenica a jövőben perspektívát jelentsen e fiatalok számára, így az új generáció talán segíthet a normális kommunikáció kialakításában, amely később Bosznia-Hercegovina más területein is alkalmazható lesz. A vallási vezetőknek ebben éppen akkora felelőssége van, mint a politikának, vagy az oktatásnak.⁶¹

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balić, Smail: *The Cultural Achievements of Bosnian Muslims*, International Islamic University, Islamabad, Islamic Studies, 1997 <https://www.jstor.org/stable/pdf/23076192.pdf>
- BanjaLuka.net: *Vlada Republike Srpske isplatila 6.000.000 KM za realizaciju Programa "Zajedno do posla"* <https://banjaluka.net/vlada-republike-srpske-isplatila-6-000-000-km-za-realizaciju-programa-zajedno-do-posla/> (Letöltés ideje: 2022.11.03.)
- Becirevic, E., Sukovic, T., Zukovic, A. 2018, „Extremism Research Forum. Montenegro Report” British Council
- Bibanović, Z., Grujičić, S., Vujović, D. *Srebrenica - Cultural and natural heritage of Srebrenica Drina Region Sarajevo / Bratunac*, March 2018. <http://www.srebrenica.eu/Srebrenica%20Drina%20engl.pdf> (Letöltés ideje: 2022.10.11.)
- Can, M. *Foreign fighters in the Bosnian War*, International University of Sarajevo, p. 9. https://www.academia.edu/20057103/Foreign_fighters_in_the_Bosnian_War (Letöltés ideje: 2022.11.04.)
- Concluding Report of the Independent International Commission of Inquiry on Suffering of All People in the Srebrenica Region Between 1992 and 1995 Chapter XI. General Conclusion <https://incomfis-srebrenica.org/wp-content/uploads/General-conclusions-English.pdf> (Letöltés ideje: 2022.10.31.)
- Cvitkovic Ivan. *Religions in War: The Example of Bosnia and Herzegovina* University of Sarajevo, 2001, Occasional Paper
- Danas: *Zaključak Nezavisne komisije: Ne negiramo zločin, ali genocida u Srebrenici nije bilo* (2021.08.24.) <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/zakljucak-nezavisne-komisije-ne-negiramo-zlocin-ali-genocida-u-srebrenici-nije-bilo/> (Letöltés ideje: 2022.10.31.)
- Gulyás László: *Regionalizáció, regionalizmus és nemzeti kérdés a Titói Jugoszláviában 1945–1980.* *Tér és Társadalom* 23. évf. 2009/2. pp. 155–169. http://real.mtak.hu/116741/1/EPA02251_Ter_es_tarsadalom2476.pdf (Letöltés ideje: 2022.11.04.) <https://doi.org/10.17649/TET.23.2.1240>
- Herzfeld, N. *St. John’s University: Lessons From Srebrenica, The Danger of Religious Nationalism*, 2007. https://digitalcommons.csbsju.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1003&context=theology_pubs (Letöltés ideje: 2022.10.14.)
- Herzfeld, N. L. *Lessons from Srebrenica: The Danger of Religious Nationalism*, 2007. p. 112. https://digitalcommons.csbsju.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1003&context=theology_pubs (Letöltés ideje: 2022.10.19.)
- Hesová, Z. *Wahhabis and Salafis, daije and alimi: Bosnian neoSalafis between contestation and integration* <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/14683857.2021.1994209?needAccess=true> (Letöltés ideje: 2022.10.14.)
- Hetzmann Diána: *Koszovó helyzete szerb szemmel* <https://adoc.pub/hetzmann-diana-koszovo-helyzete-szerb-szemmel.html> (Letöltés ideje: 2022.10.14.)
- Holokauszt Enciklopédia: *Mi a genocídium (népirtás)?* <https://encyclopedia.usmm.org/content/hu/article/what-is-genocide> (Letöltés ideje: 2022.10.31.)
- Izbori.ba: *Választási adatok* http://www.izbori.ba/rezultati_izbora_2016/?resId=13&langId=1#8/105/0 (Letöltés ideje: 2022.11.03.)

---

61 Személyes interjú Damir ef. Pešalić főimámmal, 2022. március, Srebrenica

- Jamaković A. Skandal u Srebrenici Hayat.ba
<https://hayat.ba/skandal-u-srebrenici-svestenik-spc-a-osvestavao-prostorije-sda/783489/>
 (Letöltés ideje: 2022.10.19.)
- Juhász J. Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó, 2000.
- Juhász J., Márkus L., Tálás P. Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában.
 HM Zrínyi Kommunikációs Szolg. Kht., 2003.
- Katana G. Srpski učenici Prve OŠ objavili foto s vjeronauke sa porukom "Braća četnici
<https://inforadar.ba/novi-incident-u-srebrenici-srpski-ucenici-prve-os-objavili-foto-s-vjeronauke-sa-porukom-braca-cetnici/> (Letöltés ideje: 2022.10.19.)
- Karabeg O. Zašto se priznanje srebreničkog genocida u Srbiji i RS smatra izdajom? (2021.08.01.) | Radio Slobodna Evropa | <https://www.slobodnaevropa.org/a/most-genocid-rs-srbija/31387250.html>
 (Letöltés ideje: 2022.10.31.)
- Klix.ba: Broj nezaposlenih u Republici Srpskoj smanjen za 12,3 posto
<https://www.klix.ba/biznis/privreda/broj-nezaposlenih-u-republici-srpskoj-smanjen-za-12-3-posto/220321016> (Letöltés ideje: 2022.11.03.)
- Klix.ba: Provokacije u Srebrenici i Bratuncu na Badnje večé, kolona vozila prošla i kroz Potočare
<https://www.klix.ba/vijesti/bih/provokacije-u-srebrenici-i-bratuncu-na-badnje-vece-kolona-vozila-prosla-i-kroz-potocare/200106154> (Letöltés ideje: 2022.10.19.)
- Kovács Zoltán. A szerb nemzet és Koszovó, 2011, 1. old
<https://tudasportal.uni-nke.hu/xmlui/handle/20.500.12944/327?key=konv%20zoltan> (Letöltés ideje: 2022.10.14.)
- Maksimović D. Izbori u Srebrenici kao šansa za manipulacije
<https://www.dw.com/bs/izbori-u-srebrenici-kao-%20ansa-za-manipulacije/a-16085107>
 (Letöltés ideje: 2022.10.20.)
- Múlt-kor történelmi magazin, MTI: A koszovói herceg féltékenysége vezetett az első rigómezei vereséghez, 2020.06.27. <https://mult-kor.hu/a-koszovoi-herceg-feltekenysege-vezetett-az-első-rigómezei-vereseghez-20200627> (Letöltés ideje: 2022.10.14.)
- OHR – Office of the High Representative: *High Representative Valentin Inzko introduced today amendment to the BH Criminal Code*
<http://www.ohr.int/high-representative-valentin-inzko-introduced-today-amendment-to-the-bh-criminal-code/> (Letöltés ideje: 2021. 07. 23.)
- Opština Srebrenica (Službena web stranica – Srebrenica hivatalos oldala), Istorijat Srebrenice
<https://www.srebrenica.gov.ba/index.php/homepage/istorijat-srebrenice>
 (Letöltés ideje: 2022.10.07.)
- Opština Srebrenica – Obrazovne i kulturne ustanove (Oktatási és kulturális intézmények)
<https://www.srebrenica.gov.ba/index.php/homepage/obrazovne-i-kulturne-ustanove>
 (Letöltés ideje: 2022.10.20.)
- Perica, V. Religion in the Balkan Wars, 2014.
<https://academic.oup.com/edited-volume/41330/chapter/352332282>
 (Letöltés ideje: 2022.10.18.)
- Popović V. Kraj izborne drame u Srebrenici? (2016.) glasamerike.net
<https://www.glasamerike.net/a/kraj-izborne-drame-u-srebrenici/3544616.html>
 (Letöltés ideje: 2022.11.03.)
- PreporodInfo: Srebrenica je crvena linija ispod koje Bošnjaci ne smiju ići; Interjú Damir ef. Peštalić főimámmal, 2021
<https://www.preporod.info/bs/article/21800/ef-pestalic-za-preporodinfo-srebrenica-je-crvena-linija-ispod-koje-bosnjaci-ne-smiju-ici> (Letöltés ideje: 2022.11.03.)
- RTRS Vijesti: Vanredne vijesti: Napad na Vučića u Srebrenici
<https://www.youtube.com/watch?v=R4foGlynZTY>
 (Letöltés ideje: 2022.10.19.)
- Salimović S. Osnovno obrazovanje kao primjer za druge sredine
<https://www.slobodnaevropa.org/a/plp-srebrenica-osnovno-obrazovanje-kao-promer-za-druge-sredine/27522079.html> (Letöltés ideje: 2022.10.20.)
- Sekulić, M. Kako je počeo rat u Srebrenici? - Deutsche Welle, 2018.07.11.
<https://www.dw.com/bs/kako-je-po%C4%8Ddeo-rat-u-srebrenici/a-44596537>
 (Letöltés ideje: 2022.10.07.)

- Slobodnaevropa.org: Policija spriječila ulazak porodicama žrtava genocida na mjesto stradanja u Kravicama
<https://www.slobodnaevropa.org/a/porodice-genocid-kravica-zabrana/31941437.html>
(Letöltés ideje: 2022.10.19.)
- Stevanović K. Bosna i Hercegovina i Srebrenica: „Mi smo ovdje zanimljivi samo nekoliko dana godišnje”
<https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-62119958> (Letöltés ideje: 2022.11.01.)
- Strategije razvoja opštine Srebrenica za period 2014-2018. OPŠTINA SREBRENICA 29. old.
www.srebrenica.gov.ba (Letöltés ideje: 2022.10.21.)
- Strategije razvoja opštine Srebrenica za period 2018–2022 godine – Srebrenica község fejlesztési stratégiája a 2018–2022 időszakra | Srebrenica, 2017.
<https://www.srebrenica.gov.ba/images/dokument/2019/ou/Strategija%20razvoja%20opstine%20Srebrenica.pdf> (Letöltés ideje: 2022.10.21.)
- Tarján M. Tamás: A karlócai béke – Rubicon online
<https://rubicon.hu/kalendarium/1699-januar-26-a-karlocai-beke>
(Letöltés ideje: 2022.10.10.)
- The Gazimestan Speech – Beers and politics <https://beersandpolitics.com/the-gazimestan-speech>
(Letöltés ideje: 2022.10.17.)
- Turistička Organizacija Srebrenice – Franjevački samostan i crkva sv. Marije u Srebrenici
<https://tours-srebrenica.ba/objekti/599/franjevacki-samostan-crkva-sv-marije>
(Letöltés ideje: 2022.10.12.)
- Tzvetkova, G., Mancheva, M. Country report – Bosnia and Herzegovina GREASE Religion, Diversity and Radicalisation <http://grease.eui.eu> (Letöltés ideje: 2022.10.28.)